

POZDNĚ STŘEDOVĚKÁ DIPLOMATIKA: ÚVAHY O NEJNOVĚJŠÍCH PODNĚTECH VÝZKUMU

TOMÁŠ VELIČKA

Katedra archivnictví a pomocných věd historických Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem; Tomas.Velicka@ujep.cz

ABSTRACT

Diplomatics of the Late Middle Ages: Reflections on the Latest Research Impulses

The presented paper is concerned with the current trends in European diplomatics, mainly the tendencies of the current discourse that are affected by various methodological procedures. In Western Europe, these innovations have occurred gradually, in many cases ever since the 1970s, but these trends were received with a certain delay in Central Europe. The paper reflects on areas in which Czech research is oriented more or less conservatively, without ability or willingness to receive incentives from the Western European discourse.

Keywords: diplomatics; palaeography; codicology; research; Europe

Průběh dějin diplomatiky je poměrně dobře známý, stejně jako to, jak se postupně zvětšoval rozsah jejího pramenného záběru a jak se proměňovaly metodické přístupy. Od prvotního zájmu o raný a následně vrcholný středověk, rezultující v primární zaměření disciplíny v dominantní administrativní pramen té doby – tedy listiny – k dobám pozdějším.¹ V následujícím příspěvku nás ale bude zajímat období pozdně středověké, k němuž diplomatika s větší intenzitou dospívala až na konci 19. století a kdy již nebylo možné omezovat její záběr pouze na listinnou materii, která v jistém slova smyslu ustupuje do pozadí, a bylo nutno věnovat zvýšenou pozornost pramenům jiným (listům, úředním knihám, ale také počínajícímu aktovému materiálu).² Půjde tu tak o představení současných zahraničních badatelských trendů, které tuto disciplínu oživují. Ty vycházejí z různých podnětů a řada z nich je ostatně velmi podobná i u edic pozdně středověkého diplomatického materiálu.

Dříve, než se dostaneme k oznámenému tématu, dovoluji si připojit alespoň krátkou úvahu týkající se právě pozdně středověkých edic a současných forem jejich využití, jakkoliv jde o téma, které by si pro svou rozsáhlost a důležitost zasloužilo samostatnou

¹ Nejnověji srov. Maciej Dorna, *Mabillon i inni. Rzecz o powstaniu dyplomatyki*, Poznań 2014 (v německém vydání *Mabillon und andere. Die Anfänge der Diplomatie*, Wiesbaden 2019).

² Ivan Hlaváček, Přehledné dějiny pomocných věd historických v českých zemích (Se zvláštním zřetelem ke stolici oboru na filozofické fakultě Univerzity Karlovy), in: *200 let pomocných věd historických*, Praha 1988, s. 1–134, zde s. 55nn; Hans Patze, *Neue Typen des Geschäftsschriftgutes im 14. Jahrhundert*, in: *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert* (Bd. 1–2), (= Vorträge und Forschungen, Bd. 13–14), hrsg. von Hans Patze, Sigmaringen 1970, s. 9–64, zde s. 22nn.

studii.³ V ediční sféře představuje období pozdního středověku nadále tradiční pole aktivit – ve střeoevropském prostoru nadále běží tradiční a účtyhodné ediční řady, ať již jde o Monumenta Germaniae Historica, nebo Regesta Imperii vycházející v papírové podobě, ale též řada jiných. I do tohoto prostředí vstupuje velmi výrazně digitalizace, kterou zde musíme vnímat ve dvojím smyslu. Zaprvé tu jde o mohutné převádění starších edičních počinů do podoby digitalizátů – je jasné, že takový postup představuje obrovské usnadnění přístupu zájemců k této materii. V podstatě dnes již platí, že takřka všechny významnější edice z doby 19. a (zhruba) první třetiny 20. století – a nemáme tu na mysli zdaleka jen dva největší německé ediční podniky – jsou takto pohodlně k dispozici. Aktivita se zde ujímají tradičně knihovny, kde digitalizace těchto počinů spadá do rámce celkového digitalizačního úsilí starší literatury,⁴ ale také některé nadnárodní společnosti (Google apod.). Problémem, jakkoliv dnes již menším než ještě nedávno, tu mohou být různé softwarové nároky jednotlivých portálů, které někdy vyžadují instalaci speciálních programů nutných pro prohlížení digitalizátů.⁵ To je v zásadě společné i veškeré starší literatuře dostupné obvykle na týchž portálech. Co je však specifické pro zpřístupňování edic je skutečnost – a tím jsme u druhého bodu –, že nemusí jít pouze o digitalizáty vytištěných publikací, ale i o snahu o jejich převod (či někdy již přímo jejich vznik) do svébytného metadatového prostředí, kterým se například mohou pyšnit svazky Regest Imperii umožňující velké množství kombinovaných dotazů, různé formy filtrování výsledků apod.⁶ Převod do elektronického prostředí tak umožňuje další formy práce s nimi. Již jen například fulltextové vyhledávání – máme-li co do činění s plnotextovými edicemi⁷ – dokáže u některého druhu řešerů naprosto zásadním způsobem ušetřit čas a zkrátit tak heuristiku na několik hodin, která by dříve trvala bez nadsázky mnoho a mnoho dní, k níž by se například vzhledem k ekonomice vloženého času a očekávaných výsledků většina zájemců ani neodhodlala. Nicméně možnosti digitálního prostředí nevyužívají jen edice, ale i svébytné diplomatické analýzy – i jim se budeme později věnovat.

Pozdně středověká diplomatika, jako odnož tradiční disciplíny, vznikla tedy v podstatě až v závěru 19. století. Již pionýři tohoto výzkumu si záhy uvědomovali, že vedle proměn poměru a výpovědní hodnoty mezi druhy diplomatického materiálu docházelo v pozdním středověku ale ještě k další podstatné změně, která s tou první byla pochopitelně úzce propojena, ba ji přímo podmiňovala: v pozdním středověku se totiž mění postavení písemného porřízení, které vedlo k jeho relativně široké akceptaci napříč společností (byť samozřejmě stále existovaly nikoliv nevýznamné rozdíly). Rostla tak nejen kvalita, ale také kvantita produkováných písemností. Tyto jevy potom z hlediska diplomatiky jakožto vědní disciplíny vedly k přemítání nad metodologickými postupy, které by byly adekvátní změněné pramenné bázi. Tyto vývojové trendy postihly v podstatě celou evropskou

³ Srov. alespoň Theo Kölzer, *Diplomatik und Urkundenpublikationen*, in: *Historische Hilfswissenschaften. Stand und Perspektiven der Forschung*, hrsg. von Tony Diederich, Joachim Oepen, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 7–34.

⁴ Deutsche Digitale Bibliothek, různé digitální knihovny v polském prostoru např. Opolska biblioteka cyfrowa aj.

⁵ Dnes naštěstí již naprosto převládá zobrazování bez nutnosti jejich instalace, nebo všeobecně dostupný formát pdf/a.

⁶ Srov. <http://www.regesta-imperii.de/regesten/suche.html> (přístup 12. 10. 2022).

⁷ Ale do určité míry to platí i pro regestové edice.

diplomatiku a byly řešeny jednak v závislosti na jednotlivých národních diskurzích, ale také se snahou najít mezinárodní dialog. Ten nalezl značný ohlas na mezinárodním diplomatickém kongresu konaném v Mnichově v roce 1983, kde hlavní téma představovaly zeměpanské kanceláře v pozdním středověku (*Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*). Tato přemítání byla i určitou reakcí na jistou strnulost disciplíny, která byla v některých ohledech konstatována především pohledem zvenčí, ale záhy se upevnila i v diplomatickém diskurzu a zaznívala ostatně i na mnichovském zasedání.

Především Robert-Henry Bautier zde zdůrazňoval odlišnosti výzkumu produktů pozdně středověkého úřadování oproti bádání nad starším středověkem: „diferencované metody musí být aplikovány v souladu s jednotlivými obdobími historie, množstvím dostupných zdrojů, povahou dokumentů, jejich typologií a relativní složitostí institucí, které jim daly vzniknout“.⁸ Snažil se diferencovat jednotlivé oblasti výzkumu s ohledem na smysluplnost aplikace tradičních diplomatických metod na tento mladší materiál. Skepticky kupříkladu nahlížel na analýzu diktátu a písma listin, která pro pozdní středověk již nemá valného smyslu, neboť většinu čistopisů psali v podstatě nevýznamní notáři.⁹ Vyzýval tehdy, aby se pozornost obrátila k dějinám instituce (tedy kanceláře), její organizaci a uspořádání, pravomocím jejího představeného, či dělbě práce mezi zaměstnanci: v této souvislosti vyzdvihoval význam studia register.¹⁰ V pozdně středověkých kancelářích musí být podle Bautiera každý dokument méně analyzován jakožto artefakt sám o sobě, nýbrž v kontextu jiných písemností, které umožňují jeho interpretaci.¹¹ Metodologickým otázkám pozdně středověké diplomatiky věnoval pozornost na mnichovském sympozium také Peter Moraw. Kladl si především otázky ohledně definice kanceláře a jejího skutečného významu (k této problematice se ještě za okamžik vrátíme).¹² Za podstatné považoval sledování zavádění úředních knih a hlavně kancelářských poznámek, ba rovněž složení kanceláře (hovoří se o *Juridifizierung der Kanzlei*) ve smyslu uplatnění právníky vzdělaných osob, které postupně podle Morawa zefektivňovaly její fungování.¹³

Proč ale vlastně k těmto, ale i jiným úvahám vůbec docházelo? Vyplývaly soudy o „krizi diplomatiky“ z nepochopení vnějšího světa vůči této pomocné vědě historické, pro něž mohla být v některých ohledech obtížně srozumitelná i stravitelná? Částečně sice ano, ale bylo to způsobeno též tím, že se diplomatika v druhé polovině 20. století někdy sama uzavírala do rámce nesnadno čitelných studií diktátu, podílu jednotlivých písařů, nebo srovnávání formuláře, kde byly nejen těžko rozlišitelné jednotlivé nuance,

⁸ Robert-Henri Bautier, Propositions méthodologiques pour la diplomatique du Bas Moyen Âge et des débuts des temps modernes, in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatik* (= Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, Bd. 35), hrsg. von Gabriel Sillagi, München 1984, s. 49.

⁹ R.-H. Bautier, Propositions méthodologiques, s. 51.

¹⁰ Tamtéž, s. 54.

¹¹ Tamtéž, s. 54.

¹² Peter Moraw, Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert, in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatik* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, Bd. 35), hrsg. von Gabriel Sillagi, München 1984, s. 86.

¹³ P. Moraw, Die Entfaltung, s. 92; k této problematice nejnověji srov. Suse Andresen, *In fürstlichem Auftrag. Die gelehrten Räte der Kurfürsten von Brandenburg aus dem Hause Hohenzollern im 15. Jahrhundert*, Göttingen 2017.

ale především reálný přínos takových analýz. A byť my sami si termín „krize diplomati-
ky“ nepřipouštíme,¹⁴ stál tento vývoj u kořene minimálně takto formulované myšlenky.
Některé diplomatické „školy“ takovými postupy „prosluly“, když ovšem jejich negativní
ocenění a poukázání na metodickou sterilitu se stává až dílem dneška. Jako příklad mů-
žeme uvést studie žáků Hanse Ralla, zpracovávající kanceláře jednotlivých bavorských
vévodů v pozdním středověku, založené na minuciózním rozboru písařských rukou
vyskytujících se v listinném materiálu.¹⁵ Podobně se to mělo s pracemi žáků Karola
Maleczyńského na vratislavské univerzitě, které analogickým způsobem – s důrazem na
rozbor diktátu dochovaných listin – rozebíraly činnost kancelářů jednotlivých (zvláště)
slezských knížat.¹⁶

Diplomatici často akcentovali sice legitimní, ale přesto velmi úzce formulované otáz-
ky, aniž by si uvědomovali důležitost širších tázání, které souvisely se společenskou rolí
listiny. Zpravidla sice byl tento postulát formulován, nicméně nebyl v realitě samotné
analýzy příliš brán v potaz. Ostatně bylo to i důsledkem přenášení určitých myšlenko-
vých modelů moderního úřadování na středověké poměry, což ovšem v druhé polovině
20. století nebylo úplné novum. A znovu: ani ne tak v metodologické deklaraci, která
byla a je součástí úvodů k řadě diplomatických syntéz i dílčích studií, ale spíše v in-
terpretaci některých jevů. Takovým příkladem může být pohled na rozšiřování, nebo
naopak snižování počtu jmen, které se vyskytují v souvislosti s kancelářskou produkcí.
Znamená zvýšený výskyt jen ojediněle se uplatnivších osob v činnosti některé z kan-
celářů nutně její retardaci? Můžeme tímtéž způsobem interpretovat také časté střídání
písařských rukou? I to je jeden z příkladů přenášení vzorců moderního úřadování na
středověké poměry.

Reakcí na takový vývoj disciplíny v podstatě paralelně nebo bezprostředně násled-
ně poté bylo rozvažování některých do té doby zažitých postojů a představ, ba rovněž
dospění k jiným otázkám, které diplomatické materii pozdního středověku začaly být
kladeny. Každý obor je ve svých dějinách i přítomnosti v principu neustálým sledem
inovací a reinterpretací již poznaného. Je to patrné i v případě otázek, vyjadřovaných při
výzkumu pozdně středověkých listin a rovin jejich badatelského vnímání. Jejich prvotní
hodnocení probíhalo na úrovni právního pramene, které v některých případech přesaho-
valo i do sféry politické. Druhá polovina 20. století potom přinesla další možné pohledy:
listinu nahlížela jako předmět symbolické komunikace (arengy, plakáty)¹⁷ či naposledy
jako hmotný artefakt.

¹⁴ Srov. Theo Kölzer, *Diplomatik und Urkundenpublikationen*, in: *Historische Hilfswissenschaften. Stand und Perspektiven der Forschung*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 7–34 popírající „krizi“ a stavící se skepticky k některým novým proudům v diplomatie.

¹⁵ Píše o tom Ellen Widder, *Kanzler und Kanzleien im Spätmittelalter. Eine Histoire croisée fürstlicher Administration im Südwesten des Reiches* (= Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Forschungen, 204. Band), Stuttgart 2016, s. 20nn.

¹⁶ Píše o tom Tomasz Jurek, *Die Kanzlei des Fürstentums Schweidnitz-Jauer in der Zeit der Herzogin Agnes (1368–1392)*, in: *Spätmittelalter in landesherrlichen Kanzleien Mitteleuropas. Alte Tradition und der mühsame Weg zu neuen Fragen und Antworten* (Geschichte. Forschung und Wissenschaft, Band 73), hrsg. von Tomáš Velička, Berlin 2020, s. 283–303, zde s. 285.

¹⁷ Nejnověji srov. Andrea Stieldorf, *Die Magie der Urkunde*, *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 55, 2009, s. 1–32; Peter Worm, *Ein neues Bild von der Urkunde*, *Peter Rück und seine Schüler, Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 52, 2006, s. 335–352.

Právě posledně zmíněná rovina výpovědní hodnoty je v současném západoevropském diplomatickém diskurzu silně preferována. Tímto směrem orientovaný zájem má několik podob. V posledních letech budí značnou pozornost otázky utváření vnější stránky pramenů: tedy to, jak se vnější vzhled – hlavně úředních knih – odráží, resp. je důsledkem zvýšené produkce písemností a s tím spojené větší potřeby písma. Jde tu jinými slovy o aplikaci metod etablovaných již delší dobu v kodikologii – tedy čtenářské a písařské praktiky při užívání, resp. koncipování textů a také nástroje, které úřední knihy činily přehlednějšími a vhodnějšími pro další užívání. Zkoumá se layout písemností, jejich receptce nebo rekonfigurace: pro to se mohlo užívat různých nástrojů ať už v textu samotném, nebo před ním či za ním umožňujících lepší uživatelský komfort. Ostatně i některé druhy úředních knih vznikaly za tímto účelem. A dodejme, že pokud takové pomůcky byly zakládány, svědčilo to o úmyslu dalšího využívání těchto písemností již v momentě jejich vzniku.¹⁸ Jiným aspektem zájmu o hmotnou podstatu (úředních) pramenů je psací látka samotná: papír či pergamen. Nejedná se sice o úplnou novinku (srov. některé starší práce)¹⁹, nicméně současný výzkum směřuje k sociálně-kulturní interpretaci průniku nové psací látky – papíru –, funkčnímu, geografickému, institucionálnímu či individuálnímu rozdělení písemností mezi pergamenem a papírem v pozdním středověku, pokračující dále k využití filigránů pro hospodářské dějiny či paralelám mezi množstvím objednávané psací látky (zachycené v účetním materiálu) a předpokládaným rozsahem kancelářské produkce.²⁰

Nejde ovšem jen o prostupnost diplomatiky s některými aspekty kodikologie, nýbrž také paleografie. Mám zde na mysli další ze silných trendů současnosti: využívání metod kvantitativní paleografie, které si osvojilo zvláště nizozemské a belgické prostředí, které s těmito přístupy začalo experimentovat již krátce po roce 2000.²¹ Ty umožňují hromadné vyhodnocování vybraných paleografických jevů na příkladu homogenního písemného materiálu dochovaného ve velkém množství. I paleografie se v druhé polovině 20. století, jak alespoň znějí některé názory,²² ocitla na pokraji určité metodologické vyčerplosti, z níž ji pomohly vyvést právě IT technologie. Jejich použití tak způsobuje částečný odklon od dosavadního převládajícího diskurzu, který byl převážně orientován na požití indi-

¹⁸ Randolph C. Head, *Making Archives in Early Modern Europe. Proof, Information, and Political Record-Keeping, 1400–1700*, Cambridge 2020, s. 64.

¹⁹ Jedná se o výsledky zájmu o filigranologii, která se zrodila již v druhé polovině 19. století coby v jistém slova smyslu sběratelská disciplína, která se pak již na počátku 20. století stala svébytnou naukou, již na tuto úroveň dopomohla zvláště dvě jména: Charles Briquet ve Francii a Nikolaj Petrovič Lichačev v Rusku. Avšak patrně nejznámější osobností této disciplíny zůstává Gerhard Piccard, srov. *Ochsenkopf und Meerjungfrau: Papiergeschichte und Wasserzeichen vom Mittelalter bis zur Neuzeit. Begleitbuch und Katalog zur Ausstellung des Landesarchivs Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart und der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters*, Wien, Stuttgart 2009, s. 51–57. I zde je ve hře digitální prostředí, které nabídlo platformu Piccardovy rozsáhlé kartotéky, srov. *Piccard-Online. Digitale Präsentationen von Wasserzeichen und ihre Nutzung* (Werkhefte der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Serie A, Heft 19), hrsg. von Peter Rückert, Jeannette Godau und Gerald Maier, Stuttgart 2007.

²⁰ Práce v rámci dlouhodobého projektu *Materiale Textkulturen*, srov. *Papier im mittelalterlichen Europa. Herstellung und Gebrauch* (Materiale Textkulturen, Band 7), hrsg. von Carla Meyer, Sandra Schultz, Berndt Schneidmüller, Berlin – München – Boston 2015.

²¹ Margit Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300–1340): Naar een lokaliseringprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*, Amsterdam 2003.

²² Albert Derolez, *The Paleography of Gothic manuscript books. From the twelfth to the early sixteenth century*, Cambridge 2003, s. 2–3.

viduálních prvků písma spojeného s identifikací písaře a s časovým určením textu.²³ IT technologie dokáží vyhodnocovat nejen jednotlivé tvary písmen, ale i vnitřní formulář listin stejného druhu, pokud jsou dochovány v dostatečném množství příkladů (ideálně stovky, či tisíce).²⁴ Dokáží také strojově zpracovávat obrovské vzorky různých písařských rukou i s jejich odlišením. Takové penzum analýzy by bylo pro jedince prací na roky, zatímco software je dokáže zvládnout nesrovnatelně rychleji. Přesto je ale stále nezastupitelná role paleografa či diplomatika, který potom některé sporné případy prověřuje a především celkové výsledky dál analyzuje a interpretuje.²⁵ V posledně zmíněných případech zájem směřuje k postižení některých jevů souvisejících s určitými kulturními či personálními migracemi či konstantami ve sféře písemné kultury (ať již literárního či administrativního charakteru) a umožňujících poznání existence, šíření či naopak zanikání různých projevů (grafických, formulačních) napříč prostředními s možnostmi odpovédět na otázky vzájemných vlivů podmíněných jak samotnými písemnými produkty, tak lidmi. Nemusíme však pokládat důraz pouze na využití informačních technologií v diplomatice, protože tím se současný metodologický kvas patrný v zahraničních diplomatických pracích rozhodně nevyčerpává.

Druhým neméně silným proudem jsou současné metodologické inovace ovlivňené přístupy kulturní antropologie a sociologie, společně se zohledněním aspektů komunikačních teorií. A dodejme, že středoevropská a západoevropská diplomatika spolu ne vždy dostatečně komunikují, pokud jde o zkušenosti s metodologickými inovacemi. Jako příklad uvedme výzkum kopiářů a jejich interpretace nejen coby administrativní pomůcky, ale také prostředku tvůrčího utváření či odrazu paměti dějin příslušné instituce. K těmto interpretacím v podstatě nezávisle na sobě dospěla německá i anglofonní či frankofonní část badatelské veřejnosti. Jako druhý příklad potom může sloužit otázka dochování středověkých administrativních písemností. V německojazyčném prostředí ji poprvé velmi trefně shrnul a formuloval Arnold Esch, když celý svazek problémů výstižně nazval *Überlieferungschance und Überlieferungszufall*.²⁶ Krátce po něm, bez znalosti jeho úvah, dospěl k něčemu obdobnému americký historik a diplomatik Adam Kosto, který problematiku šance a náhody definoval jako *preservation bias* – jeho východiska byla obdobná jako u Eschovy studie, ovšem s větším důrazem na vědomý postup a méně na náhodu v dochování.²⁷

²³ Petros Samara, The development of late medieval documentary script: a quantitative analysis (1300–1550), in: *Medieval documents as artefacts. Interdisciplinary perspectives on codicology, palaeography and diplomatics*, ed. Eef C. Dijkhof, Hilversum 2020, s. 303–327, zde s. 304.

²⁴ Peter A. Stokes, Computer-Aided Palaeography, Present and Future, in: *Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter. Codicology and Palaeography in the Digital Age*, edd. Malte Rehbein, Patrick Sahle, Torsten Schaßan, Norderstedt 2009, s. 309–338, zvláště s. 311–312; Els de Paermentier, Sources of (mutual) Inspiration: Some Observations on the Circulation of Repetitive Text Formulas in Charters from the Medieval Low Countries (Twelfth and Thirteenth Centuries), in: *Ruling the script in the Middle Ages: Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)*, edd. Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler, Turnhout 2016, s. 25–48.

²⁵ Jinna Smit, Hand spotting: the registers of the Chancery of the counts of Holland, 1316–1337, in: *Ruling the script in the Middle Ages: Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)*, edd. Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler, Turnhout 2016, s. 25–48.

²⁶ Arnold Esch, *Überlieferungschance und Überlieferungszufall als methodisches Problem des Historikers*, *Historische Zeitschrift* 240, 1985, s. 529–570.

²⁷ Adam J. Kosto, Laymen, Clerics, and Documentary Practices in the Early Middle Ages: The Example of Catalonia, *Speculum* 80, 2005, s. 44–74.

V této otázce tak hrají podstatnou úlohu oba momenty. Zatímco náhoda zůstávala náhodou a lze ji jen s obtížemi typologizovat, u jiných aspektů, které přicházely v úvahu, již lze konstruovat určitý rámec. Již Arnold Esch postuloval, že podstatou věci byl jednak obsah daného záznamu – nejčastěji se dochovaly dokumenty vztahující se k nakládání s nemovitostmi –, jednak vydavatel písemnosti: čím stojí hierarchicky výše, tím je větší šance, že bude pečlivě přechovávána.²⁸ O tom, co bude a co nebude uchováváno rozhodovaly sociálně-kulturně-ideologické aspekty, jak zdůrazňuje Eric Ketelaar, které se týkaly celospolečensky sdílených kulturně-politických vzorců. Ty podmiňovaly, nezřídka nevědomě, budovanou paměť instituce, osoby, nebo regionu – v závislosti na typu archivu.²⁹ Ne vždy ale platí, že o osudu písemnosti se rozhoduje až po jejím vzniku v momentě, kdy je, a pokud vůbec, uchovávána. Někdy již samotné sepsání dokumentu majícího příslušné prvky či znaky jej předurčí k tomu, že je zamýšlen pro dlouhodobé archivování, zatímco ty z písemností, které je nemají, postrádají již tuto prvotní intenci,³⁰ jak prokázal rozborem formuláře missivů z bavorského prostředí s ohledem na jejich dochování Julian Holzapfl (podoba datace).³¹ Vliv na dochování jiných listů zase mohly mít až události, které tyto dokumenty způsobily – především se to týkalo těch písemností, které vznikaly v souvislosti s konflikty a které tyto spory nakonec ukončily.³²

Celkově se dá říci, že pokroky v metodologické rovině v rámci pozdně středověké diplomatiky bývají výsledkem především edičního zpřístupňování rozptýleně dochovaných pramenů (jedná se o různé projekty, kupříkladu *Regesta Imperii*): jejich evidence a studium potom naznačuje další možné směry budoucího bádání velmi úzce propojeného s diskurzem vývoje tehdejší administrativy. Coby příklad zde může sloužit již dvěma generacemi diplomatiků věnovaná soustavná pozornost edici a ovšem též správně-diplomatické interpretaci písemností římského krále/císaře Friedricha III.³³

Jiná tázaní vyplývají z úhlu pohledu badatelů ovlivněných, jak již výše naznačeno, především různými komunikačními teoriemi. Jakkoliv někdy celkový obraz mohou spíše zatemňovat nevyhraněnou terminologií a konstruováním často již známého, oděného ovšem do sociologického pojmoslovného hávu, přesto přinášejí také celou řadu pod-

²⁸ A. Esch, *Überlieferungschance*, s. 536; Eberhard Holtz, *Überlieferungs- und Verlustquoten spätmittelalterlicher Herrscherurkunden*, in: *Turbata per aequora mundi. Dankesgabe an Eckhart Müller-Mertens*, (= MGH. Studien und Texte, Band 29), edd. Olaf B. Rader, Mathias Lawo, Hannover 2001, s. 67–80, zde s. 67.

²⁹ Eric Ketelaar, *Prolegomena to a Social History of Dutch Archives*, in: *A usable collection. Essays in honor of Jaap Kloosterman on collecting social history*, edd. Aad Blok, Jan Lucassen, Huub Sanders, Amsterdam 2014, s. 40–55, zde s. 43.

³⁰ Günter Hödel, *Die Schriftordnungen im Wandel: Produktions-, Gebrauchs- und Aufbewahrungspraktiken von klösterlichem Schriftgut in Königsfelden (1300–1600)*, (Spätmittelalterstudien, Band 7), Zürich 2020, s. 22.

³¹ Julian Holzapfl, *Sentbrief über lannt – Konfliktkommunikation und der Beginn der politischen Korrespondenz in den bayerischen Herzogtümern (1407–1447)*, in: *Briefe aus dem Spätmittelalter: Herrschaftliche Korrespondenz im deutschen Südwesten*, hrsg. von Peter Rückert, Nicole Bickhoff, Mark Mersiowsky, Stuttgart 2015, s. 174–188, zde s. 184–185.

³² Tamtéz, s. 184.

³³ Maximiliane Berger, *Der opake Herrscher. Politisches Entscheiden am Hof Friedrichs III. (1440–1486)*, Ostfildern 2020; Christian Heinemeyer, *Zwischen Reich und Region im Spätmittelalter: Governance und politische Netzwerke um Kaiser Friedrich III. und Kurfürst Albrecht Achilles von Brandenburg*, Berlin 2016; Daniel Luger, *Humanismus und humanistische Schrift in der Kanzlei Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, Wien [u.a.] 2016.

nětných úvah týkajících se širších otázek existence pozdně středověkých písemností. Za klíčové považují především to, že se snaží „probourat“ kruny velmi úzce definované diplomatiky posledních desetiletí a znovu hledat přechody a přemostění k obecnějším rysům písemné produkce pozdního středověku a jejího impaktu.

Diplomatici totiž mají někdy tendenci vnímat vznik a existenci písemností jako cosi automatického, jasně daného, a proto leckdy chybí zamyšlení nad tím, jakým způsobem se k písemnému pořízení dospívalo. A musím již být konkrétní. Listiny i v pozdním středověku byly totiž stále výlučnou záležitostí, kterou aktivně užíval jen zlomek společnosti – a nemění na tom nic ani značná produkce některých velkých administrativních center.³⁴ Důležité je, jakým způsobem se písemné pořízení společnosti dotýkalo anebo jakou její část bezprostředně ovlivňovalo:³⁵ zde lze uplatnit výzkum recepce listiny v různých druzích pramenů.³⁶ Ptejme se tedy společně s Benoîtem-Michelem Tockem: Kdy bylo nutné, obvyklé či naopak dobrovolné vydat listinu? Souvisí to také s tím, na koho se budoucí příjemce obracel, aby příslušnou listinu vydal? Nebo na koho se obracel ve věci potvrzení písemného pořízení? Měl, či neměl na výběr? Jaká místní autorita v této roli může vystupovat?³⁷

Odpověď na otázky po impaktu listin může dát i výzkum jejich praktického uplatňování na soudních fórech. Zdá se, že v českém prostředí stoupá množství dokladů od poloviny 14. století, byť zde přirozeně musíme rozlišovat mezi oblastí práva církevního, kde bylo písemné pořízení nejrozvinutější, a jinými soudními fóry. Přesto ale platí, že dokladů není zas tak mnoho, jak bychom možná očekávali.³⁸ Jinými slovy tu tak jde o zkoumání interpretace listin v sociálním prostředí, v němž se pohybovaly.³⁹ Sem patří také působení raně či vrcholně středověkých listin v pozdním středověku – tyto písemnosti bývaly často v různé podobě opisovány a byly tudíž z různých příčin stále používány.⁴⁰

Pozornost řady odborníků se ale také orientuje k takřka centrální otázce středověké diplomatiky: ke kanceláři. Ta se stala svým způsobem v očích mnoha badatelů jakýmsi lakmusovým papírkem rozvinutosti správy, což vedlo k eminentnímu paleograficko-prosopografickému výzkumu pro vrcholný středověk, pro středověk pozdní výzkumu opře-

³⁴ Benoît-Michel Tock, The making of a charter, in: *Medieval documents as artefacts. Interdisciplinary perspectives on codicology, palaeography and diplomatics*, ed. Eef C. Dijkhof, Hilversum 2020, s. 37–52, zde s. 38.

³⁵ B.-M. Tock, The making, s. 38.

³⁶ Jessica Berenbeim, *Art of Documentation. Documents and Visual Culture in Medieval England* (= Text Image Context: Studies in Medieval Manuscript Illumination 2), Toronto 2015, s. 8.

³⁷ B.-M. Tock, The making, s. 39–40.

³⁸ Jiří Kejř, Die Urkunde als Beweismittel im Gerichtsverfahren im mittelalterlichen Böhmen, in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* (= Utrecht Studies in medieval literacy, vol. 9), ed. Anna Adamska, Turnhout 2004, s. 51–58.

³⁹ Anna Adamska, The study of medieval literacy: old sources, new ideas, in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* (= Utrecht Studies in medieval literacy, vol. 9), ed. Anna Adamska, Turnhout 2004, s. 13–47, zde s. 23.

⁴⁰ Mark Mersiowsky, Früh- bis spätmittelalterliche Kopien karolingischer Diplome für „deutsche“ und „österreichische“ Empfänger, in: *Originale – Fälschungen – Kopien. Kaiser- und Königsurkunden für Empfänger in „Deutschland“ und „Italien“ (9.–11. Jahrhundert) und ihre Nachwirkungen im Hoch- und Spätmittelalter (bis ca. 1500). Originali – falsi – copie. Documenti imperiali e regi per destinatari tedeschi e italiani (secc. IX–XI) e i loro effetti nel Medioevo e nella prima et a moderna (fino al 1500 circa)*, edd. Nicolangelo D'Acunto, Sebastian Roebert, Wolfgang Huschner, Leipzig [etc.] 2017, s. 105–116, zde s. 105, kde autor vyzývá k takovému výzkumu.

němu o analýzu kancelářských poznámek spojených tedy se snahou rekonstruovat její složení, podíl jednotlivých zaměstnanců a také případné administrativní specializace. Ne vždy však v těchto pracích zaznívala důležitá otázka: co je to vlastně kancelář, jak ji definovat a kdy jsme vůbec oprávněni o ní hovořit? Velice dlouho se nejednalo o instituci, ale spíše o volné seskupení osob, které při dvoru měly vedle jiných též tyto povinnosti, často v soudní či komorní správě nebo v diplomacii.⁴¹ Ostatně množství právních aktů, které vznikaly zcela mimo kancelář (nebo mimo osoby, které byly ke zlistiňování zdánlivě určeny), bylo poměrně velké.⁴² Ano, opíráme se tu o titulaturu spojenou se zpísemňováním (kancléř, protonotář atd.), na druhé straně velmi dlouho v pramenech chybí explicitní zmínění takové instituce.⁴³ Nemáme-li takové zmínky, můžeme tedy o ní hovořit?⁴⁴ Jiní autoři v této situaci užívají nepřímých, ale přesto dostatečně přesvědčivých důkazů o tom, že nějaká organizovaná skupina musela mít na starosti písemnou agendu svého zadavatele: patří sem především vydávání většího množství listin, ale také písemností *pro foro interno* (účtů a register), stejně jako stabilizující se vzhled i obsah těchto produktů a v neposlední řadě výskyt kancelářských poznámek.⁴⁵ Dodejme také, že ruku v ruce s těmito jevy, které tedy v jistém smyslu dokládají etablování míst zlistiňování (lieux d'écriture⁴⁶), jde ve světském prostředí prosazování národních jazyků do písemné praxe, které usnadňovaly recepci písemností.⁴⁷

Jakkoliv u velkých zeměpánů či jejich analogií v církevním prostředí si termín kancelář dovolit snad můžeme, daleko opatrnější přístup je na místě u emitentů drobnějších (šlechty, knížat, církevních institucí).⁴⁸ Ptejme se také – pokud přijmeme existenci kanceláře (anebo budeme operovat s volnějším svazkem takových osob) – jaká byla její/jejich skutečná role? Připomeňme, že si tyto otázky kladl již před čtyřmi desetiletími Peter Moraw, který plédoval za zvýšenou pozornost, která by se měla věnovat kancelářům v kontextu celého dvora a tomu, jakou v jeho rámci zaujímaly postavení.⁴⁹ Zajímavé jsou v tomto ohledu poslední výzkumy několika málo dochovaných autografů Karla IV. Zaskakující je nezběhlost panovníka nejen v písmu (což možná až tak překvapivé není), ale zvláště ve formuláři jím psaných písemností – dochází k tomu dokonce i například

⁴¹ Paul Bertrand, *Documenting the Everyday in Medieval Europe. The Social Dimension of a Writing Revolution 1250–1350* (Utrecht Studies in Medieval Literacy 42), translated by Graham Robert Edwards, Turnhout 2019, s. 371, 380, navrhuje jiné definice takových uskupení: „graphical communities“ pro skupiny osob, které vykazovaly vzájemné ovlivňování písařských praktik; u menších původců navrhuje spíše termíny „places for writing“ nebo „writing areas“.

⁴² P. Moraw, *Die Entfaltung*, s. 86.

⁴³ E. Widder, *Kanzler und Kanzleien*, s. 3–4.

⁴⁴ Tamtéž, s. 501–502.

⁴⁵ Valeria Van Camp, *L'apparition des mentions hors teneur sur les chartes des comtes de Hainaut (vers 1320–1360)*, in: *Le discret langage du pouvoir. Les mentions de chancellerie du Moyen Âge au XVIIe siècle* (= Études et rencontres de l'École des Chartes 55), ed. Olivier Canteaut, Paris 2019, s. 351–367, zde s. 352.

⁴⁶ Anna Adamska, *Loca scribendi: geneza pojęć, definicje i granice użyteczności*, in: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, edd. Anna Adamska, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński, Warszawa 2017, s. 9–26, zde s. 11–15.

⁴⁷ Anna Adamska, *Prowincjonalni władcy, prowincjonalne kancelarie: przykład północnych Niderlandów w średniowieczu*, in: *Belliculum diplomaticum Thorunense II. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym*, edd. Waldemar Chorańczewski, Janusz Tandecki, Toruń 2007, s. 65–74, zde s. 72.

⁴⁸ P. Bertrand, *Documenting the Everyday*, s. 371.

⁴⁹ P. Moraw, *Die Entfaltung*, s. 90.

u intitulace, kde bychom očekávali určité zvnitřnění jejího znění s ohledem na velkou emisi panovníckých listin, v nichž byla dlouhodobě stabilizována.⁵⁰

Užití vlastního rukopisu výše sociálně postavených osob nemusíme vnímat pouze jako doklad rozšiřování znalosti čtení a psaní ve středověké společnosti, ale zároveň jako autonomní nositel významu či sdělení.⁵¹ Ostatně hranice mezi gramotnými a negramotnými ve středověku nemusela být vždy zcela ostrá.⁵² Znalost čtení a psaní dokonce ani nemusela generovat vyšší formu intelektuální revoluce.⁵³ Jednak je jisté, že čtení a psaní nebyly komplementárně propojené dovednosti, jednak najdeme celou řadu osob, které byly částečně gramotné (do toho ostatně ještě vstupuje znalost či neznalost latiny). Lépe je rozdělovat je na aktivní a pasivní účastníky písemné komunikace.⁵⁴ K těm prvním rozhodně patřili vydavatelé písemností – tedy v našem případě jednotliví zeměpáni. V průběhu pozdního středověku, jak již naznačeno, se množí případy jejich aktivního vstupování do zlistňovacího procesu. Kupříkladu vlastnoruční podpisy zeměpánů na listinách můžeme v druhé polovině 14. století ve francouzském prostředí považovat za projev mající politicko-symbolický smysl v souvislosti se snahou nové královské dynastie Valois dohnat legitimizační deficit.⁵⁵ Nicméně v průběhu 15. století se výskyt autografů – a často již nejen podpisu, ale v podobě koncipování celé písemnosti, nebo alespoň jakýchsi přípisů – stává nástrojem specifického typu komunikace vyjadřujícího zvláštní blízkost, ba intimitu vydavatele k adresátovi, či důraz na autenticitu dokumentu,⁵⁶ což je také pojetí, které přetrvává i v prvních staletích raného novověku. A dodejme jen, že to nebyl jev, který by přinesly až myšlenky renesance, nýbrž se s ním setkáváme v některých evropských regionech již dříve.⁵⁷

Výše byla zmíněna teze o aktivních a pasivních účastnících písemného pořízení. Zásadní je dle mého soudu tedy otázka, jak velká část společnosti se dostávala do kontaktu s písemnostmi a jak tento kontakt vyhlížel: jinými slovy, zda tedy tito lidé dokázali docenit tento aspekt pojištění právních aktů. Nejnovější výzkumy z Polska, které se zabývaly prostředím tamních maloměst v polovině 15. století, ukazují, že přibližně polovina městské společnosti se v této době alespoň jednou setkala s písemným pořízením, zvláště prostřednictvím městského soudu, kde se tito lidé účastnili v různých rolích zaknihování

⁵⁰ Martin Bauch, "Et hec scripsi manu mea propria": Known and Unknown Autographs of Charles IV as Testimonies of Intellectual Profile, Royal Literacy, and Cultural Transfer, in: *Ruling the script in the Middle Ages: Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)*, edd. Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler, Turnhout 2016, s. 25–48.

⁵¹ Christian Lackner, Einführung, in: „Manu propria“. *Vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.–15. Jahrhundert)*, hrsg. von Claudia Feller, Christian Lackner, Wien 2016, s. 14.

⁵² Jak tomu bylo ještě v raném či vrcholném středověku – srov. Herbert Grundmann, *Illiteratus – Illiteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter*, *Archiv für Kulturgeschichte* 40, 1958, s. 1–65.

⁵³ Jack Goody, *The Logic of Writing and Organisation of Society*, Cambridge 1986.

⁵⁴ A. Adamska, *The study*, s. 24; srov. též důležitou práci Alfred Wendehorst, *Wer konnte im Mittelalter lesen und schreiben*, in: *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters* (= *Vorträge und Forschungen*, Bd. 30), hrsg. von Johannes Fried, Sigmaringen 1986, s. 9–33.

⁵⁵ Claude Jeay, *Signature et pouvoir au Moyen Âge*, Paris 2015.

⁵⁶ Ch. Lackner, Einführung, s. 14; Christian Lackner, *Die Vielgestaltigkeit der spätmittelalterlichen Herrscherurkunde*, in: *Urkunden und ihre Erforschung: zum Gedenken an Heinrich Appelt*, hrsg. von Werner Maleczek, Wien [etc.] 2014, s. 93–107, zde s. 100–102.

⁵⁷ Malcolm Vale, "With my own hand". The use of the autograph by English rulers in the later Middle Ages, c. 1350–1480, in: „Manu propria“. *Vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.–15. Jahrhundert)*, hrsg. von Claudia Feller, Christian Lackner, Wien 2016, s. 185–195, zde s. 186.

uzavřených právních aktů či rozhodnutí městského soudu. Jakýmsi modelovým uživatelem služeb městské kanceláře – jak se jej Katarzyna Wanda pokusila rekonstruovat – ale v žádném případě nebyl zástupce pouze městských elit. Sociální profil těchto osob tak byl různý a netýkal se v převažující míře ekonomického či politického vrcholu městské společnosti.⁵⁸

Při zamýšlení nad listinnou emisí bychom také měli rozvažovat bezprostřední vliv společnosti, v níž je zakotvena (hospodářský, správní).⁵⁹ Činnost kanceláře byla zásadně ovlivňována vnějšími činiteli a především mírou užívání písemného pořízení u těch osob, které se potenciálně obracely na panovníka a chtěly po něm vystavení privilegia: nedoceňovaly-li samy hodnotu písemného pořízení, pak je zřejmé, že jej ani od panovníka nevyžadovaly.⁶⁰ S tím je spojen i další postulát současného výzkumu, který v posledních letech zdůrazňuje, že v případě středověké vlády šlo o „vládu prosby“.⁶¹ Tedy že listinná emise byla zásadně ovlivňována a usměrňována žádostmi petentů. Je potom otázkou, do jaké míry lze v případě vztahu panovníka a jakéhokoliv podřízeného subjektu hovořit o panovnické politice vůči němu: na místě je dle mého soudu podstatně vyváženější oboustranný vztah, spojený se vzájemným dialogem a vyjednáváním obou subjektů.

Zatímco pro listinnou materii se tento předpoklad široce přijímá (i když ne vždy reflektuje), nejnovější výzkumy poukazují na to, že i mandáty nezřídka vznikaly z popudu osoby, v jejíž prospěch měly znít.⁶² To má ovšem závažné konsekvence: totiž i reálné prosazení ustanovení obsažených jak v listinách, tak ale zvláště v mandátech záleželo v první řadě na příjemci, nikoliv na formálním vydavateli písemnosti – ten mohl být nanejvýš impetrantem vyzýván k zásahu. Ostatně i její publikace spočívala na osobě, v jejíž prospěch zněla. Zvláště v případě mandátů, které se ani ve velkých kancelářích nezapisovaly do register, panovník v podstatě neměl přehled o jejich emisi (na rozdíl od privilegií, kde byla situace jiná) a byl odkázán jen na informace případných petentů.⁶³ Asi dost velká část písemností tedy vznikala v důsledku prosby, nikoliv z iniciativy vydavatele (panovníka).

Vydavatel mohl samozřejmě vystavení písemnosti odsouhlasit, nebo ale i odmítnout. O druhé eventualitě se ovšem dozvídáme jen zřídka. Předpokládá se, že však vydavatel raději souhlasil, neboť to byla příležitost nejen k finančnímu profitu, ale také k prezen-

⁵⁸ Katarzyna Wanda, *Małomiasteczkowy locus scribendi w późnym średniowieczu. Przykład Radziejowa*, in: *Locus scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, edd. Anna Adamska, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński, Warszawa 2017, s. 63–99; připomeňme také starší článek Františka Šmahela, který se této problematice věnoval: *František Šmahel, Písmennost warstw ludowych w Czechach w XIV i XV wieku*, in: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, pod red. Bronisława Geremka, Wrocław 1978, s. 189–205.

⁵⁹ Andreas Meyer, *Regieren mit Urkunden im Spätmittelalter. Päpstliche Kanzlei und weltliche Kanzleien im Vergleich*, in: *Urkunden und ihre Erforschung: zum Gedenken an Heinrich Appelt*, hrsg. von Werner Maleczek, Wien [etc.] 2014, s. 71–91, zde s. 82–83.

⁶⁰ Tamtéž, s. 86.

⁶¹ W. Mark Ormrod, *Foreword*, in: *Petitions and Strategies of Persuasion in the Middle Ages. The English Crown and the Church, c. 1200–1550*, edd. Thomas W. Smith, Hellen Killick, York 2018, s. x–xi.

⁶² Paul-Joachim Heinig, *Hat Kaiser Friedrich III. die Errichtung der Judengasse zu Frankfurt am Main initiiert? oder: Zur Relevanz der Reskriptenpraxis am Beispiel kanzleiformulierter „Adressatenvermerke“*, in: *Semper ad fontes. Festschrift für Christian Lackner zum 60. Geburtstag*, hrsg. von Claudia Feller, Daniel Luger, Wien 2020, s. 85–105, zde s. 85–99 a zvláště s. 95–96.

⁶³ Tamtéž.

tování se coby autority v dané oblasti či regionu.⁶⁴ V době před dochováním aktového materiálu je ale možnost zjištění, že oslovená autorita (tedy v našem případě panovník) odmítla vystavit listinu či jinou písemnost, velmi limitovaná. Tím spíše, že jediný pozůstatek vzájemného jednání je výhradně finální produkt, který ale svědčí o tom, že vyjednávání bylo (přínejmenším z části) úspěšné. Naše znalosti o takovém postupu jsou tak zcela nedostatečné a omezují se pouze na nejkřiklavější případy, jako bylo například známé falzum *Privilegium maius*, jež Karel IV., poté co si nechal zhotovit dobrozdání, odmítl předkladateli, jímž byl Rudolf IV. Habsburský, potvrdit.⁶⁵ Přesto ale existuje alespoň dílčí možnost, jak zosřít náš pohled na tyto situace související s vydáním listiny a předchozí příklad již bezděky tuto cestu naznačil: těmi jsou jejich konfirmace. V říši často již od 13. století začínají dlouhé řady konfirmací jednotlivých po sobě vládnoucích římských králů/císařů určených zvláště pro říšská města.⁶⁶ Stále častěji se již jednalo o zmínkové, nebo dokonce insertní konfirmace, které tak umožňují kontrolu toho, co přesně se rozhodl panovník potvrdit. A ex negativo také – pokud z těchto řad pro konkrétního příjemce náhle nějaké privilegium, které je jinak dochováno, vypadává – také zaznamenat možné oslyšení alespoň části proseb petenta.

Správná praxe tedy byla, jak výše naznačeno, do značné míry stimulována jednotlivými petenty. Její písemný rozsah, jak je všeobecně známo, byl ale nejen podstatně širší, než se může zdát z dnešní dochované materie, avšak především též odlišný co do zastoupení různých druhů písemností. Právě v pozdním středověku došlo ke „komunikační revoluci“, kdy se totiž výměna informací na kratší i delší vzdálenosti začala výrazně přesouvat do písemné roviny – ke vzniku listů. Jakkoliv nevytlačily z této komunikační roviny nikdy zcela ani ústní jednání, přesto jde o zřetelný přelom, který umožňuje postižení rozsahu této komunikace v písemné formě. Zvláště v německé historiografii je v posledních dvou desítkách let věnován velký prostor těmto otázkám.⁶⁷ Z hlediska dnešního dochování se jako uzlové body tehdejší komunikační praxe prezentují města, jakkoliv informační výměna běžící mimo ně byla neméně intenzivní.⁶⁸ A nejde tu pouze o poselské sítě jednotlivých měst, jejich geografický horizont, či mechanismy vnější městské politiky, ale – co je v našem případě podstatné – způsob předávání (písemných) zpráv. Tedy jinými

⁶⁴ B.-M. Tock, *The making*, s. 41; srov. Petr Brun, *Vom Sinn und Unsinn königlicher Privilegien: Der Aargau um 1415*, in: *Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung: Beiträge zur europäischen Diplomatik des Mittelalters*, hrsg. von Karel Hruza, Paul Herold, Köln 2005, s. 169–179.

⁶⁵ Nejnověji srov. *Privilegium maius: Autopsie, Kontext und Karriere der Fälschungen Rudolfs IV. von Österreich* (= Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 69), hrsg. von Thomas Just, Kathrin Kininger, Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl, Wien [u.a.] 2018; *Falsche Tatsachen. Das Privilegium maius und seine Geschichte. Kunsthistorisches Museum Wien in Kooperation mit dem Österreichischen Staatsarchiv, 16. Oktober 2018 bis 20. Jänner 2019* (= Technologische Studien. Kunsthistorisches Museum, Sonderband 13), Wien 2018.

⁶⁶ Dirk Hewig, *Kaiserliche Bestätigungen von Stadt- und Landrechten*, Augsburg 1969, s. 15–17.

⁶⁷ *Kommunikation im Spätmittelalter: Spielarten, Wahrnehmungen, Deutungen*, hrsg. von Romy Günthart und Michael Jucker, Zürich 2005; Mathias Kluge, *Die Macht des Gedächtnisses: Entstehung und Wandel kommunaler Schriftkultur im spätmittelalterlichen Augsburg*, Leiden [u.a.] 2014; Simon Lienening, *Das Gesandtschaftswesen der Stadt Straßburg zu Beginn des 15. Jahrhunderts* (= *Mittelalter-Forschung*, Bd. 63), Ostfildern 2019; Eveline Timpener, *Diplomatische Strategien der Reichsstadt Augsburg. Eine Studie zur Bewältigung regionaler Konflikte im 15. Jahrhundert* (= *Städteforschung. Reihe A: Darstellungen* Bd. 95), Köln – Weimar – Wien 2017.

⁶⁸ Christina Antenhofer, *Fürstliche Briefwechsel zwischen Süddeutschland und Oberitalien im 14. und 15. Jahrhundert*, in: *Briefe aus dem Spätmittelalter: Herrschaftliche Korrespondenz im deutschen Südwesten*, hrsg. von Peter Rückert, Nicole Bickhoff, Mark Mersiowsky, Stuttgart 2015, s. 53–80.

slovy, jakým způsobem je zajišťována efektivita rozhodování zeměpána. A znovu tu jsme u souhry různých politických činitelů. Stejně jako většina písemností vznikala z popudu budoucího příjemce, i zajištění publicity bylo ve stejných rukách. Především z říšských měst dobře známé šafetové předávání zpráv, které bylo doplňováno také cílenou distribucí především ovšem v zájmu vlastního komunikačního centra, které si bylo této úlohy nadobytě dobře vědomo, stejně jako profitů, které z jeho existence plynuly.⁶⁹

Všechny výše naznačené teze rezultují v dojem určité pasivity centrální vlády ve vztahu k ovládanému území. Jistě to neplatí vždy a všude do důsledku – nezapomínejme, jak výše připomenuto, že zeměpán automaticky nemusel vyslyšet žádost petenta –, ale v mnohém tímto trefujeme „hrbíček na hlavičku“. Samotný vznik moderního státu, který má všechny tyto aspekty pod kontrolou, je potom záležitostí výrazně mladší. Proces postupného zahušťování vlády (*Herrschaftsverdichtung*) či tvorby státu (*Statebuilding*) má ale přirozeně své kořeny ve fungování administrativního aparátu – jakkoli mnohdy neformálního a neinstitucionalizovaného – již ve středověku. I v této oblasti se v současné zahraniční historiografii objevují koncepty, které potvrzují výše naznačený vliv petentů na rozhodování zeměpána či vládní praxi, ale v důsledku toho také na činnost kanceláře či „kanceláře“. Jako velmi plausibilní lze označit zvláště koncept Bernarda Schneidmüllera nazvaný „konsenzuální vláda“ (*konsensuale Herrschaft*). Navázání zeměpanské vlády na souhlas dalších (partikulárních) mocí ve státě nelze podle něj interpretovat jako deficit centrální moci, ale jako běžný jev této doby.⁷⁰ Ostatně i skutečná moc zeměpanských úředníků nebyla formálně svázána, ale vyznačovala se značnou individuálností.⁷¹ Výzkum panovnických písemností či dokumentů jednotlivých jemu podřízených úředníků představuje jeden z důležitých diskurzů tohoto badatelského proudu.⁷²

Vznik moderního státu – v jeho středověkých kořenech – není již dnes chápán monokausálně a také nikoliv jako řízený proces, ale daleko spíše jako fenomén zmíněné interakce mezi ovládanými/poddanými a panovníkem.⁷³ Poměrně problematickým termínem se tu stává „modernizace“. Zatímco někteří autoři v kancelářské či správní oblasti tento terminus technicus pro středověké poměry vlastně vylučují, jiní jej spojují výhradně s krizovými jevy, jejichž překonání si vynucuje (dočasné) zavedení modernizačních prvků.⁷⁴ V jistém smyslu za takový proces lze považovat jakýsi legitimační deficit, který může vést k podobným krokům, jakkoliv je vždy nemusíme ztotožňovat s modernizací. V každém případě ani ji nelze nahlížet jako výhradní zájem centrální moci, ale spíše jako výsledek tlaku vyplývajícího z interakce mezi politickou reprezentací a panovníkem.⁷⁵

⁶⁹ Wolfgang Wüst, *Süddeutsche Reichsstädte als Informationsdrehscheibe*, in: *Grenzüberschreitungen. Die Außenbeziehungen Schwabens in Mittelalter und Neuzeit* (= Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben 100), hrsg. von Wolfgang Wüst, Georg Kreuzer, David Petry, Augsburg 2008, s. 305–325; Paul Joachim Heinig, *Reichsstädte, freie Städte und Königtum 1389–1450: Ein Beitrag zur deutschen Verfassungsgeschichte*, Wiesbaden 1983.

⁷⁰ Bernd Schneidmüller, *Konsensuale Herrschaft. Ein Essay über Formen und Konzepte politischer Ordnung im Mittelalter*, in: *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*, hrsg. von Paul-Joachim Heinig et al., Berlin 2000, s. 53–87, zde s. 62nn.

⁷¹ Georg Jostkleigrew, *Monarchischer Staat und ‚Société politique‘. Politische Interaktion und staatliche Verdichtung im spätmittelalterlichen Frankreich* (Mittelalter-Forschungen, Band 56), Ostfildern 2018 s. 25.

⁷² Tamtéž, s. 29.

⁷³ Tamtéž, s. 35.

⁷⁴ E. Widder, *Kanzler und Kanzleien*, s. 511.

⁷⁵ G. Jostkleigrew, *Monarchischer Staat*, s. 35.

Ostatně dodejme, že v bodě vyjednávání mocenských aktů – jež ovšem zpravidla rezultují v nějaký kancelářský produkt – nachází současný západoevropský správně-historický diskurz propojení obou mocenských prvků: a ten tak hodnotí jako jakési vzájemně se protínající siločáry.⁷⁶

Diplomatika se tak v současnosti co do metodologických inovací napájí z několika proudů, které byly právě představeny. Kromě tradičních přístupů vycházejících z podnětů právních dějin, či dějin správy jsou to zvláště zmíněné sociologizující tendence typické především pro anglofonní a frankofonní diplomatiku, ale také oblast Beneluxu. V těchto regionech se ale v pravém slova smyslu nejedná o novum, neboť tyto postuláty zde byly definovány již v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století – jakkoliv na materiálu vesměs raně středověkém,⁷⁷ avšak v poslední době jsou s úspěchem používány i pro mladší století středověku. S tímto trendem souvisí také již zmíněná interpretace listin v sociálním prostředí, v nichž se pohybovaly. A nejde tu pouze o již naznačené směry, ale také reflexe vybraných středověkých listin v raném novověku, ba v moderní době,⁷⁸ což je mimochodem téma, s nímž se i české bádání několikrát úspěšně setkalo.⁷⁹ Jak bylo ukázáno výše, v diplomacie i v dějinách správy, které se ovšem zvláště v pozdním středověku výrazně prostupují, dochází v posledních letech k akcentování vícestranných vlivů na vládní a také zlistiňovací praxi. Panovník spolu se svým nejbližším okolím již není líčen jako ten, který o všem rozhoduje a sám vytváří „vnitrostátní politiku“. V mnoha ohledech reaguje na žádosti petentů, kteří tak výrazným způsobem usměřňují a spolupůsobí (při) jeho konání včetně vydávání, šíření, publikace i prosazování jeho jménem vydaných dokumentů.

I přes všechny podněty a inovace to ale rozhodně neznamena, že jsou opuštěny stávající stovkami prací prověřené přístupy. Tradiční porovnávání písma a diktátu rezultující například v rozpoznávání pozdně středověkých falz má nadále své místo v jednotlivých případech, kde se taková analýza vyplácí. V hromadném měřítku ale – jak již mnohokrát naznačeno – musí být použité metody v souladu s proměněnou pramennou bází. Nejde ale jen o zmíněné přístupy, ale také o interpretaci zjištěných skutečností, která někdy podléhá zažitým stereotypům. Nyní se jedná o to, tyto aspekty co možná nejlépe skloubit a pomoci k dalšímu rozvoji disciplíny.

Poděkování

Studie vznikla v rámci projektu na podporu institucionálního výzkumu FF UJEP za rok 2021.

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ Jako jedna z prvních to byla práce Michel Clanchy, *From memory to written records. England 1066–1307*, Oxford 1979.

⁷⁸ Martin Schennach, *Mittelalterliche Urkunden in Staatsrecht, politischer Kommunikation und Historiographie in der Neuzeit*, in: *Urkunden und ihre Erforschung: zum Gedenken an Heinrich Appelt*, hrsg. von Werner Maleczek, Wien [etc.] 2014, s. 109–160.

⁷⁹ Martin Wihoda, *Zlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti*, Praha 2005; František Šmahel, *Basilejská kompaktáta. Příběh deseti listin*, Praha 2011; *Zlatá bula sicilská: mezi mýtem a realitou*, edd. Martin Wihoda, Josef Žemlička, Praha 2016.

SEZNAM LITERATURY

- Anna ADAMSKA, *Loca scribendi: geneza pojęć, definicje i granice użyteczności*, in: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, edd. Anna Adamska, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński, Warszawa 2017, s. 9–26.
- Anna ADAMSKA, *Prowincjonalni władcy, prowincjonalne kancelarie: przykład północnych Niderlandów w średniowieczu*, in: *Belliculum diplomaticum Thorunense II. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym*, edd. Waldemar Chorańczewski, Janusz Tandecki, Toruń 2007, s. 65–74.
- Anna ADAMSKA, *The study of medieval literacy: old sources, new ideas*, in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* (= *Utrecht Studies in medieval literacy*, vol. 9), ed. Anna Adamska, Turnhout 2004, s. 13–47.
- Suse ANDRESEN, *In fürstlichem Auftrag. Die gelehrten Räte der Kurfürsten von Brandenburg aus dem Hause Hohenzollern im 15. Jahrhundert*, Göttingen 2017.
- Christina ANTENHOFER, *Fürstliche Briefwechsel zwischen Süddeutschland und Oberitalien im 14. und 15. Jahrhundert*, in: *Briefe aus dem Spätmittelalter: Herrschaftliche Korrespondenz im deutschen Südwesten*, hrsg. von Peter Rückert, Nicole Bickhoff, Mark Mersiowsky, Stuttgart 2015, s. 53–80.
- Martin BAUCH, “Et hec scripsi manu mea propria”: Known and Unknown Autographs of Charles IV as Testimonies of Intellectual Profile, Royal Literacy, and Cultural Transfer, in: *Ruling the script in the Middle Ages: Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)*, edd. Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler, Turnhout 2016, s. 25–48.
- Robert-Henri BAUTIER, *Propositions méthodologiques pour la diplomatie du Bas Moyen Âge et des débuts des temps modernes*, in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatik* (= *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung*, Bd. 35), hrsg. von Gabriel Sillagi, München 1984, s. 49–60.
- Jessica BERENBEIM, *Art of Documentation. Documents and Visual Culture in Medieval England* (= *Text Image Context: Studies in Medieval Manuscript Illumination 2*), Toronto 2015.
- Maximiliane BERGER, *Der opake Herrscher. Politisches Entscheiden am Hof Friedrichs III. (1440–1486)*, Ostfildern 2020.
- Paul BERTRAND, *Documenting the Everyday in Medieval Europe. The Social Dimension of a Writing Revolution 1250–1350* (*Utrecht Studies in Medieval Literacy 42*), translated by Graham Robert Edwards, Turnhout 2019.
- Petr BRUN, *Vom Sinn und Unsinn königlicher Privilegien: Der Aargau um 1415*, in: *Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung: Beiträge zur europäischen Diplomatik des Mittelalters*, hrsg. von Karel Hruza, Paul Herold, Köln 2005, s. 169–179.
- Michel CLANCHY, *From memory to written records. England 1066–1307*, Oxford 1979.
- Albert DEROLEZ, *The Paleography of Gothic manuscript books. From the twelfth to the early sixteenth century*, Cambridge 2003.
- Maciej DORNA, *Mabillon i inni. Rzecz o powstaniu dyplomatyki*, Poznań 2014.
- Arnold ESCH, *Überlieferungschance und Überlieferungszufall als methodisches Problem des Historikers*, *Historische Zeitschrift* 240, 1985, s. 529–570.
- Falsche Tatsachen. Das Privilegium maius und seine Geschichte. Kunsthistorisches Museum Wien in Kooperation mit dem Österreichischen Staatsarchiv, 16. Oktober 2018 bis 20. Jänner 2019* (= *Technologische Studien. Kunsthistorisches Museum, Sonderband 13*), Wien 2018.
- Jack GOODY, *The Logic of Writing and Organisation of Society*, Cambridge 1986.
- Herbert GRUNDMANN, *Litteratus – Illiteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter*, *Archiv für Kulturgeschichte* 40, 1958, s. 1–65.
- Randolph C. HEAD, *Making Archives in Early Modern Europe. Proof, Information, and Political Record-Keeping, 1400–1700*, Cambridge 2020.
- Christian HEINEMEYER, *Zwischen Reich und Region im Spätmittelalter: Governance und politische Netzwerke um Kaiser Friedrich III. und Kurfürst Albrecht Achilles von Brandenburg*, Berlin 2016.
- Paul-Joachim HEINIG, *Hat Kaiser Friedrich III. die Errichtung der Judengasse zu Frankfurt am Main initiiert? oder: Zur Relevanz der Reskriptenpraxis am Beispiel kanzleiformulierter „Adressatenvermer-*

- ke“, in: *Semper ad fontes. Festschrift für Christian Lackner zum 60. Geburtstag*, hrsg. von Claudia Feller, Daniel Luger, Wien 2020, s. 85–105.
- Paul Joachim HEINIG, *Reichsstädte, freie Städte und Königtum 1389–1450: Ein Beitrag zur deutschen Verfassungsgeschichte*, Wiesbaden 1983.
- Dirk HEWIG, *Kaiserliche Bestätigungen von Stadt- und Landrechten*, Augsburg 1969.
- Ivan HLAVÁČEK, Přehledné dějiny pomocných věd historických v českých zemích (Se zvláštním zřetelem ke stolici oboru na filozofické fakultě Univerzity Karlovy), in: *200 let pomocných věd historických*, Praha 1988, s. 1–134.
- Günter HÖDEL, *Die Schriftordnungen im Wandel: Produktions-, Gebrauchs- und Aufbewahrungspraktiken von klösterlichem Schriftgut in Königsfelden (1300–1600)*, (Spätmittelalterstudien, Band 7), Zürich 2020.
- Eberhard HOLTZ, Überlieferungs- und Verlustquoten spätmittelalterlicher Herrscherurkunden, in: *Turbata per aequora mundi. Dankesgabe an Eckhart Müller-Mertens* (= MGH. Studien und Texte, Band 29), edd. Olaf B. Rader, Mathias Lawo, Hannover 2001, s. 67–80.
- Julian HOLZAPFL, Sentbrief über lannt – Konfliktkommunikation und der Beginn der politischen Korrespondenz in den bayerischen Herzogtümern (1407–1447), in: *Briefe aus dem Spätmittelalter: Herrschaftliche Korrespondenz im deutschen Südwesten*, hrsg. von Peter Rückert, Nicole Bickhoff, Mark Mersiowsky, Stuttgart 2015, s. 174–188.
- Georg JOSTKLEIGREWE, *Monarchischer Staat und ‚Société politique‘. Politische Interaktion und staatliche Verdichtung im spätmittelalterlichen Frankreich* (Mittelalter-Forschungen, Band 56), Ostfildern 2018.
- Tomasz JUREK, Die Kanzlei des Fürstentums Schweidnitz-Jauer in der Zeit der Herzogin Agnes (1368–1392), in: *Spätmittelalter in landesherrlichen Kanzleien Mitteleuropas. Alte Tradition und der mühsame Weg zu neuen Fragen und Antworten* (Geschichte. Forschung und Wissenschaft, Band 73), hrsg. von Tomáš Velička, Berlin 2020, s. 283–303.
- Jiří KEJŘ, Die Urkunde als Beweismittel im Gerichtsverfahren im mittelalterlichen Böhmen, in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* (= Utrecht Studies in medieval literacy, vol. 9), ed. Anna Adamska, Turnhout 2004, s. 51–58.
- Eric KETELAAR, Prolegomena to a Social History of Dutch Archives, in: *A usable collection. Essays in honor of Jaap Kloosterman on collecting social history*, edd. Aad Blok, Jan Lucassen, Huub Sanders, Amsterdam 2014, s. 40–55.
- Mathias KLUGE, *Die Macht des Gedächtnisses: Entstehung und Wandel kommunaler Schriftkultur im spätmittelalterlichen Augsburg*, Leiden [u.a.] 2014.
- Theo KÖLZER, Diplomatie und Urkundenpublikationen, in: *Historische Hilfswissenschaften. Stand und Perspektiven der Forschung*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 7–34.
- Kommunikation im Spätmittelalter: Spielarten, Wahrnehmungen, Deutungen*, hrsg. von Romy GÜNTHART, Michael JUCKER, Zürich 2005.
- Adam J. KOSTO, Laymen, Clerics, and Documentary Practices in the Early Middle Ages: The Example of Catalonia, *Speculum* 80, 2005, s. 44–74.
- Christian LACKNER, Die Vielgestaltigkeit der spätmittelalterlichen Herrscherurkunde, in: *Urkunden und ihre Erforschung: zum Gedenken an Heinrich Appelt*, hrsg. von Werner Maleczek, Wien [etc.] 2014, s. 93–107.
- Christian LACKNER, Einführung, in: „Manu propria“. *Vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.–15. Jahrhundert)*, hrsg. von Claudia Feller, Christian Lackner, Wien 2016, s. 9–18.
- Simon LIENING, *Das Gesandtschaftswesen der Stadt Straßburg zu Beginn des 15. Jahrhunderts* (= Mittelalter-Forschung, Bd. 63), Ostfildern 2019.
- Daniel LUGER, *Humanismus und humanistische Schrift in der Kanzlei Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, Wien [u.a.] 2016.
- Mark MERSIOWSKY, Früh- bis spätmittelalterliche Kopien karolingischer Diplome für „deutsche“ und „österreichische“ Empfänger, in: *Originale – Fälschungen – Kopien. Kaiser- und Königsurkunden für Empfänger in „Deutschland“ und „Italien“ (9.–11. Jahrhundert) und ihre Nachwirkungen im Hoch- und Spätmittelalter (bis ca. 1500). Originali – falsi – copie. Documenti imperiali e regi per destinatari tedeschi e italiani (secc. IX–XI) e i loro effetti nel Medioevo e nella prima età moderna (fino al 1500 circa)*, edd. Nicolangelo D’Acunto, Sebastian Roebert, Wolfgang Huschner, Leipzig [etc.] 2017, s. 105–116.

- Andreas MEYER, Regieren mit Urkunden im Spätmittelalter. Päpstliche Kanzlei und weltliche Kanzleien im Vergleich, in: *Urkunden und ihre Erforschung: zum Gedenken an Heinrich Appelt*, hrsg. von Werner Maleczek, Wien [etc.] 2014, s. 71–91.
- Peter MORAW, Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert, in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatie* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, Bd. 35), hrsg. von Gabriel Sillagi, München 1984, s. 61–108.
- Ochsenkopf und Meerjungfrau: Papiergeschichte und Wasserzeichen vom Mittelalter bis zur Neuzeit. Begleitbuch und Katalog zur Ausstellung des Landesarchivs Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart und der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters*, Wien, Stuttgart 2009.
- W. Mark ORMROD, Foreword, in: *Petitions and Strategies of Persuasion in the Middle Ages. The English Crown and the Church, c. 1200–1550*, edd. Thomas W. Smith, Hellen Killick, York 2018, s. x–xi.
- Papier im mittelalterlichen Europa. Herstellung und Gebrauch* (Materiale Textkulturen, Band 7), hrsg. von Carla MEYER, Sandra SCHULTZ, Berndt SCHNEIDMÜLLER, Berlin – München – Boston 2015.
- Piccard-Online. Digitale Präsentationen von Wasserzeichen und ihre Nutzung* (Werkhefte der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Serie A, Heft 19), hrsg. von Peter Rückert, Jeannette Godau, Gerald Maier, Stuttgart 2007.
- Hans PATZE, Neue Typen des Geschäftsschriftgutes im 14. Jahrhundert, in: *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert* (Bd. 1–2), (= Vorträge und Forschungen, Bd. 13–14), hrsg. von Hans Patze, Sigmaringen 1970, s. 9–64.
- Els de PASTERMENTIER, Sources of (mutual) Inspiration: Some Observations on the Circulation of Repetitive Text Formulas in Charters from the Medieval Low Countries (Twelfth and Thirteenth Centuries), in: *Ruling the script in the Middle Ages: Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)*, edd. Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler, Turnhout 2016, s. 25–48.
- Privilegium maius: Autopsie, Kontext und Karriere der Fälschungen Rudolfs IV. von Österreich* (= Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 69), hrsg. von Thomas JUST, Kathrin KININGER, Andrea SOMMERLECHNER, Herwig WEIGL, Wien [u.a.] 2018.
- Margit REM, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300–1340): Naar een lokaliseringprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*, Amsterdam 2003.
- Petros SAMARA, The development of late medieval documentary script: a quantitative analysis (1300–1550), in: *Medieval documents as artefacts. Interdisciplinary perspectives on codicology, palaeography and diplomatics*, ed. Eef C. Dijkhof, Hilversum 2020, s. 303–327.
- Martin SCHENNACH, Mittelalterliche Urkunden in Staatsrecht, politischer Kommunikation und Historiographie in der Neuzeit, in: *Urkunden und ihre Erforschung: zum Gedenken an Heinrich Appelt*, hrsg. von Werner Maleczek, Wien [etc.] 2014, s. 109–160.
- Bernd SCHNEIDMÜLLER, Konsensuale Herrschaft. Ein Essay über Formen und Konzepte politischer Ordnung im Mittelalter, in: *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*, hrsg. von Paul-Joachim Heinig et al., Berlin 2000, s. 53–87.
- Jinna SMIT, Hand spotting: the registers of the Chancery of the counts of Holland, 1316–1337, in: *Ruling the script in the Middle Ages: Formal Aspects of Written Communication (Books, Charters, and Inscriptions)*, edd. Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler, Turnhout 2016, s. 25–48.
- Andrea STIELDORF, Die Magie der Urkunde, *Archiv für Diplomatie. Schriftgeschichte, Siegel- und Wapenkunde* 55, 2009, s. 1–32.
- Peter A. STOKES, Computer-Aided Palaeography, Present and Future, in: *Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter. Codicology and Palaeography in the Digital Age*, edd. Malte Rehbein, Patrick Sahle, Torsten Schaßan, Norderstedt 2009, s. 309–338.
- František ŠMAHEL, *Basilejská kompaktáta. Příběh deseti listin*, Praha 2011.
- František ŠMAHEL, Piśmienność warstw ludowych w Czechach w XIV i XV wieku, in: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, pod red. Bronisława Geremka, Wrocław 1978, s. 189–205.
- Eveline TIMPENER, *Diplomatische Strategien der Reichsstadt Augsburg. Eine Studie zur Bewältigung regionaler Konflikte im 15. Jahrhundert* (= Städteforschung. Reihe A: Darstellungen Bd. 95), Köln – Weimar – Wien 2017.

- Benoît-Michel TOCK, The making of a charter, in: *Medieval documents as artefacts. Interdisciplinary perspectives on codicology, palaeography and diplomatics*, ed. Eef C. Dijkhof, Hilversum 2020, s. 37–52.
- Malcolm VALE, "With my own hand". The use of the autograph by English rulers in the later Middle Ages, c. 1350–1480, in: „*Manu propria*“. *Vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.–15. Jahrhundert)*, hrsg. von Claudia Feller, Christian Lackner, Wien 2016, s. 185–195.
- Valeria VAN CAMP, L'apparition des mentions hors teneur sur les chartes des comtes de Hainaut (vers 1320–1360), in: *Le discret langage du pouvoir. Les mentions de chancellerie du Moyen Age au XVIIe siècle* (= Études et rencontres de l'École des Chartes 55), ed. Olivier Canteaut, Paris 2019, s. 351–367.
- Katarzyna WANDA, Małomiasteczkowy locus scribendi w późnym średniowieczu. Przykład Radziejowa, in: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, edd. Anna Adamska, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński, Warszawa 2017, s. 63–99.
- Alfred WENDEHORST, Wer konnte im Mittelalter lesen und schreiben, in: *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters* (= Vorträge und Forschungen, Bd. 30), hrsg. von Johannes Fried, Sigmaringen 1986, s. 9–33.
- Ellen WIDDER, *Kanzler und Kanzleien im Spätmittelalter. Eine Histoire croisée fürstlicher Administration im Südwesten des Reiches* (= Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Forschungen, 204. Band), Stuttgart 2016.
- Martin WIHODA, *Zlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti*, Praha 2005.
- Peter WORM, Ein neues Bild von der Urkunde: Peter Rück und seine Schüler, *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 52, 2006, s. 335–352.
- Wolfgang WÜST, Süddeutsche Reichsstädte als Informationsdrehscheibe, in: *Grenzüberschreitungen. Die Außenbeziehungen Schwabens in Mittelalter und Neuzeit* (= Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben 100), hrsg. von Wolfgang Wüst, Georg Kreuzer, David Petry, Augsburg 2008, s. 305–325.